

BULGAR BOYLARININ ORTA İDİL BÖLGESİNE GÖÇÜ VE NOVİNKOVSK KURGANLARI

Dinçer Koç*

Özet

Doğu Avrupa Türk tarihinin en önemli tarihi figürlerinden biri olan Bulgarların Büyük Bulgar Devleti dağıldıktan sonra Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetine giren boylarının VII. yüzyılın sonlarından X. yüzyılın başlarına kadar olan tarihleri yazılı kaynakların yetersiz olması nedeniyle doğru bir şekilde aydınlatılmamıştır. Bundan dolayı Bulgar boylarının bu süreçteki tarihleriyle ilgili ana kaynaklar arkeolojik kalıntılardır. Bu manada X. yüzyılda İdil Bulgar Devleti'nin kurulmuş olduğu Orta İdil bölgesinin Türkleşme süreci ve Bulgar boylarının buraya gelmelerinin tarihlerinin aydınlatılmasında en önemli veriler onlar tarafından bırakılmış olan mezarlıklardan elde edilmektedir.

Rusya Federasyonu Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin güney sınırlarında bulunan Samara ve Ulyanovsk bölgelerinde tespit edilen Novinkovsk kurgan mezarlıkları Bulgar boylarının Orta İdil bölgesine girişlerini simgeleyen ve onlara ait en eski arkeolojik kalıntıları içeren kaynaklardır. Bu makalenin amacı Novinkovsk kurganlarından elde edilen materyaller ışığında erken dönem Bulgarların kültürünü ve onların Orta İdil bölgesine VII. yüzyılın sonlarından geç olmamak üzere girmiş olduklarını aydınlatmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Kafkasya, Tataristan, Büyük Bulgar Devleti, Kubrat Han.

Abstract

The history from the end of VII to the beginning of X. centuries of the Bulgarian tribes which came into the domination of Khazar khanate after the collapse of the Great Bulgarian Empire and which was one of the most important historical figures of Eastern Europe has not been adequately clarified because of lack of written sources. Therefore, the main sources regarding history of Bulgarian tribes in this process are archaeological remains. In this sense, the most important data for the clarification of their history of becoming Turkish process of Volga Bulgarian state established in Middle Volga in the X century and Bulgarian tribes's coming to this place has been derived from their cemeteries left by them.

The cemeteries of the Kurgan Novinkovsk, which was located in the southern boundary of the Autonomous Republic of Tataristan of Russian Federation and which was identified in the regions of Samara and Ulyanovsk, are the oldest archaeological remains of Bulgarian tribes which symbolize their entrance to Middle Volga region. The purpose of this article

*Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi ABD, e-mail: dincerkoc23@gmail.com.

is to clarify the culture of early period Bulgarians and the evidence of their entrance to Middle Volga region not later than the end of VII century with the materials obtained from Novinkovsk Kurgans.

Keywords: Bulgarians, Novinkovsk, Kurgan, Middle Volga, Archaeology.

GİRİŞ

Bugün Kazan Tatarlarının da yaşadığı ve IX-X. yüzyıllar sınırlarında İdil Bulgar Devleti'nin kurulmuş olduğu Orta İdil bölgesinin¹ Türkleşmesi süreci yeterli yazılı kaynakların olmayışı nedeniyle arkeolojik araştırmalara dayalı olarak incelenmektedir. Araştırmacıların büyük kısmı bölgenin Türkleşme sürecini; VII. yüzyılın sonundan başlayarak iki yüzyıldan uzun bir zaman diliminde tekrarlanan dalgalar şeklinde ezelden beri Fin-Ugorlara ait topraklara Bulgar Türklerinin girmeleri ile başlatır². Tarihi hadiselerin gidişatı da bu görüşü destekler.

Bilindiği üzere 626 yılında Avar Kağanlığı'nın Sasanilerle gerçekleştirdiği İstanbul kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgar boyları üzerindeki siyasi baskı da azalır³. 630-631 yıllarında Batı Gök-Türk Kağanlığı'nda da iç çatışmaların yaşanması Bulgar boylarının bağımsızlığını kolaylaştırır⁴. Bu karışık milletler arası durum Kubrat Han⁵ idaresinde Bulgar Türklerinin Karadeniz'in kuzeyinde bir devlet kurmalarıyla neticelenir⁶. Bu sebeple Patrik Nikephoros "Kısa Tarih"inde bildirdiğine göre 635 yılında: "*Tam da o zamanlarda Organa'nın akrabası Hunno-Hundurların hükümdarı Kubrat Avar Kağanı'na karşı ayaklandı ve onun etrafındaki bütün halkı aşığılamalara tabi tutarak öz topraklarından kovdu. Herakleios'a elçiler gönderdi ve onunla barış imzaladı. Onlar ömürlerinin sonuna kadar bunu*

¹İdil Nehri'nin orta akımının her iki kenarı boyunca kuzeyde Kazan Nehri güneyde de Samara bölgesindeki Jigulevsk dağlarına kadar olan coğrafyayı ifade eden Orta İdil bölgesinde Bulgar boylarının yayıldıkları ana topraklar: batıda Svyaga; kuzeyde Kama (sonraları Meşa ve Kazanka nehirleri); doğuda, Bulgarlar zaman zaman Beloy ve hatta Yayık (Ural) nehirlerine kadar ulaşmış olsalar da, Şeşma ve İk nehirleri; güneyde de Samara bölgesindeki Jigulevsk dağları arasında kalan bölgedeydi, *İstoriya Tatarskoy ASSR*, Tatknigoizdat, Kazan, 1973, s.14-15.

²Rıza Bağautdinov - Huzin Fayaz, "Rannie Bulgarı Na Sredney Volge", *İstoriya Tatar S Drevneysh Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s.116.

³Bkz.: İsmail Mangaltepe, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", *Karadeniz Araştırmaları*, Say. X, Yaz 2006, s.1-24.

⁴Bkz.: M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, 217-218; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, Ankara, s.92-93.

⁵Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti ile ilgili bilgi için bkz.: Ali Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, Say. XIII, Bahar 2007, s.35-42.

⁶Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları -Altın Orta Öncesi Dönem-", *Karadeniz Araştırmaları*, Say.III, Güz 2004, s.26.

*muhafaza ettiler. Herakleios da ona hediyeler gönderdi ve 'patrikios' unvanını verdi*⁷. Ancak yine Bizans kaynaklarından öğrendiğimize göre Kubrat Han'ın ölümünden sonra oğulları onun birbirlerinden ayrılmamalarına dair vasiyetine uymadılar ve taht kavgası içerisine girdiler. Bu durumdan yararlanan Hazar Türkleri Büyük Bulgar Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara sahip olma düşüncesiyle harekete geçtiler. A. P. Smirnov Bizans yazarı Theophanes'in bu konuyla ilgili kaydını şöyle aktarmaktadır:

"...Bulgarların ve Kotragların hükümdarı olduğu söylenen Krobot (Kubrat), Konstantin devrinde vefat etti ve beş erkek çocuğu kaldı. O (Kubrat), onlara (oğullarına) başka bir halkın köleleri olmamalarını ve her zaman kendileri hüküm sürsünler diye hiçbir zaman birbirlerinden ayrılmamalarını ve vatanlarını terk etmemelerini vasiyet etti. Onun ölümü üzerinden biraz zaman geçtikten sonra beş oğlu aralarında anlaşmazlığa düştüler ve herkes kendi hâkimiyetindeki halkıyla dağıldı. Büyük oğul Batbayan ata topraklarının doğu kısmını alarak vatanında kaldı. Kotrag adındaki ikinci kardeş Don Nehri'ni geçerek büyük kardeşinin karşısına yerleşti. Dördüncü ve beşinci kardeşler İster Nehri'ni, ya da Tuna, geçtiler ve onlardan biri Pannonya'ya Avarlara gitti ve Avar Hakanı'nın hâkimiyetine girdi ve kuvvetleriyle orada kaldı, diğeri ise Ravenna'da Pentapolis'e yerleşti ve Hristiyan Kralı'nın hâkimiyetini tanıdı. Sonra, Asparuh adındaki beşinci kardeş Dnyeper ve Dnyesteri geçerek Olga'yı (bu nehirler Tuna'dan daha kuzeydedirler) istila etti, Tuna ve bu nehirler arasına burayı tehlikesiz ve her taraftan aşılması güç olarak bilip yerleşti. Zira burası önden bataklık diğeri taraflardan ise nehirlerle çevrili idi ve bundan dolayı ayrılarak zayıflayan halk için düşmanlara karşı büyük emniyet sağlıyordu.

*Onların beş parçaya ayrılmaları ve bu zayıflamadan dolayı önceleri Sarmatya olan Berdziliya ülkesinin içersinden çıkan büyük Hazar kabilesi Kaspîy Denizi'ne (Hazar Denizi) kadar bütün ülkeye hâkim oldu ve ilk Bulgarya'nın hükümdarı büyük kardeş Batbayanı kendi tebaası yaptı ve o günden beri ondan haraç alıyor..."*⁸.

⁷V. F. Geninig - A. H. Halikov, *Rannie Bolgari Na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964, s.110.

⁸A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgari*, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951, s.9-10; Theophanes'in bu kaydının nerdeyse aynısı başka bir Bizans yazarı Nikephoros'un kısa tarihinde de bulunmaktadır, bkz.: Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, (Çev. Egemen Çağrı Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s.56-57.

Kayıttan da anlaşılacağı üzere Bulgar boylarının bir kısmı Hazar hâkimiyetine girmek istemeyerek vatanlarını terk etmişlerdir. Fakat onların önemli bir kısmı da Hazarlara itaat etmiştir. Bu durum uzun vadede İdil Bulgar Devleti'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Zira Hazarlara boyun eğen Bulgarların kuzeye hareket ederek İdil Bulgar Devleti'nin temellerini atmaya başladıklarını söylemek mümkündür. Arkeolojik bulgulara göre Orta İdil'e ulaşan Hazar boyları (Bulgar boyları) Kama ağzına kadar İdil'in her iki yakasına da sahip çıkmışlardır⁹. Bilindiği üzere İdil Bulgar Devleti'ni meydana getiren etnik unsurlar Eskil boyu haricinde daha önce Hazar Kağanlığı bünyesinde yer alan Türklerdi. İşte Hazarların baskısı altındaki Bulgar göçebelerinin bir kısmı VII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden geç olmamak üzere Azak yanı bozkırlarından Orta İdil bölgesine doğru hareket etmeye başlamışlardır¹⁰. Bu Türk boylarından Bulgarlar, Bersulalar, Eskiller, Suvarlar ve Barancarlar X. yüzyılın başında Orta İdil bölgesinde Bulgar boylar konfederasyonunu meydana getireceklerdi¹¹.

Bulgar boylarından hangisinin Orta İdil'e önce girdiği belli değildir. Ancak onlara ait olduğu arkeologlarca ifade edilen kurgan mezarlar son yıllarda Rusya Federasyonu'nun Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin güneyinde yer alan Samara ve Ulyanovsk bölgelerinde ortaya çıkarılmıştır. Arkeologlarca VII. yüzyılın sonları olarak tarihlendirilen bu kurganlı mezarlıklar, bir kısmının bulunduğu köyün adına istinaden "Novinkovsk tipi" olarak adlandırılmıştır. Arkeologlar da Novinkovsk kurganlarına dayanarak Bulgar boylarının Orta İdil'e ilk göç hareketlerini tamamen dayanıklı olarak Kubrat'ın Büyük Bulgar Devleti'nin dağılması ile bağlantılı kılmaktadırlar¹². Novinkovsk tipi kurganların araştırmacılarından G. İ. Matveeva Bulgar boylarının bir kısmının Asparuh önderliğinde Tuna'ya göç ettiği sıralarda Novinkovsk mezarlarını bırakan nüfusun Orta İdil bölgesine göç ettiği düşüncesindedir¹³. Novinkovsk II mezarlığındaki kafataslarını incelenmesi sonucunda antropolog N. M. Rud şu hükme varmıştır: "bu mezarlığı bırakmış olan nüfus, kronolojik ve odontolojik göstergeler kompleksine göre Volga (İdil) çevresi ve Don çevresi Bulgar göçebe soylarının yayılma çevresine dâhildir ve antropolojik içerik

⁹İstván Zimonyi, *The Origins Of The Volga Bulgars*, Szeged, 1990, p.92-93.

¹⁰Ş. F. Muhamedyarov, *Osnovnie Etapy Proishojdeniya i Etničeskoj İstorii Tatarskoj Narodnosti*, Moskova, 1968, s.8; İ. R. Tagirov, "İdil Bulgarları", (Çev. İlyas Kamalov), *Avrasya Fatih Tatarlar*, Haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s.38-39.

¹¹F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997, s.45.

¹²İ. N. Vasileva, Srednevekove: "Period Obreteniya Rodini Bolgarami. Voljskaya Bulgariya, Zolotaya Orda (VII-XV vv.)", *Sergievskiy Rayon. Drevnost i Srednevekove. Arheologičeskie Oçerki*, Samara, 1997, s.226-227.

¹³G. İ. Matveeva, *Mogilniki Rannih Bolgar Na Samarskoj Luke*, Otv. Red. V. B. Kovalevskaya, İzdatelstvo Samarskiy Universitet, Samara, 1997, s.42.

açısından da karmadır¹⁴. Sonuç olarak antropologlar (İ. R. Gazimzyanova, N. M. Rud, A. A. Hohlov) Orta İdil'in erken Bulgar kurganlarının kafataslarının analizine dayanarak Mongoloid ve Evropeoid hatları olan karma yapıyı ve farklı kökenleri ön plana çıkarmaktadırlar¹⁵.

NOVINKOVSK KURGANLARININ TARİHLENDİRİLMESİ

Avrasya'nın Ortaçağ arkeolojik kalıntılarının geniş fonundaki kemer-kayış takıları üzerinde ayrıntılı araştırmada bulunan A. V. Bogaçev, Novinkovsk tipi eserleri için kronolojik çizelge hazırlamış olup Samaralı arkeologların son buluntularına da dayanarak Pereştepinsk¹⁶-Şilovsk seviyesini ortaya çıkarmayı başarmıştır. Bu katman VII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir¹⁷. Novinkovsk tipi kurganların tarihlendirilmesi açısından nümizmatik veriler de oldukça ilgi çekicidir. Şilovsk kurganlarında iki adet altın Bizans sikkesi bulunmuştur. Bu sikkelerden birinin üzerinde Bizans İmparatoru Herakleios (610-641) ve onun oğlu Herakleios-Konstans'ın (641-668) tasvirleri bulunmaktaydı. Bu sikke VII. yüzyılın 20'li yıllarına aittir. İkinci para ise ayrı basım Bizans sikkesiydi. Üzerinde Bizans imparatorlarından birinin yüzü tasvir edilmişti ve etrafı ne olduğu belli olmayan işaretlerle özellikle de Bizans harfleriyle yazılmıştı. Bu sikkelerin basımı üzerinden mezara koyulmasına kadar yaklaşık 20 yıl geçtiği tahmin edilmektedir¹⁸. Bu da Şilovsk kurganlarının VII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu sonucunu çıkarmaya sebep teşkil etmektedir.

NOVINKOVSK KURGANLARININ ÖLÜ GÖMME RİTÜELİ

Arkeologlar VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın üçüncü çeyreği arasındaki zaman dilimine ait Novinkovsk tipi olarak adlandırılan bu kalıntıları Bulgar göçebelerinin Orta İdil'de bıraktığı en eski kültür katmanı olarak değerlendirmektedirler. Son 30 yıl boyunca Samara ve Ulyanovsk bölgelerinde incelenen yaklaşık üç yüz kadim Bulgar defni arkeologlarca üç

¹⁴N. M. Rud, "Antropologičeskie İssledovaniya Srednevekovogo Naseleniya İz Novinkovskogo Kurgannogo Mogilnika", *Arheologičeskie İssledovaniya v Srednem Povolje*, Samara, 1987, s.141.

¹⁵R. S. Bagautdinov vd., *Prabolgarı Na Sredney Volge (U İstokov İstorii Tatar Volgo-Kamya)*, Samara, 1998, s.32.

¹⁶Büyük Bulgar Devleti'nden kalan en dikkat çekici arkeolojik eser Ukrayna'nın ortalarında Dnyeper Nehri'nin sol tarafında bulunan Mala Pereşcepino köyündeki meşhur gömüttür. Burada üst seviyede Kubrat'a ait olduğu sanılan eşyalar vardır: içmek için altın boynuz, altın kaplamalı ahşap asa, plakalarla süslü kemer takımı vs. İki altın yüzükte monogram Yunan yazısıyla damgalanmış şu ifadeler vardır: "Hobratu patrikiu-Hobrat Patrikiy'e". Başka bir yüzükte ise "Batorhanu patrikiu-Batorhan patrikiy" yani Organa'ya ait şeklinde bir yazı vardı. Ayrıca Şilovsk kurganlarında olduğu gibi Pereştepinsk gömüsünün de en geç tarihli madeni paraları (642-646 yıllarında basılanlar) II. Konstans'a aittir, (Raşo Raşev, "Velikaya Bolgariya", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s.46-47; A. Rona-Tas, "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", *Türkler*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.625-626.

¹⁷Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.29.

¹⁸Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.108-109.

gruba ayrılmıştır: 1)Taş-toprak set altına gömülen definler 2)Toprak set altına gömülen definler 3)Kurgansız yeraltı mezarları... Bunlardan en yaygın olanları taş-toprak set altına gömülen kuyulu kurgan mezarlarıdır. Toprak set içine kireç taşlarıyla örtülmüş bütün kurganlar Samara Luka¹⁹ ve özellikle de onun güney kısmında yer almaktadır. Kurganlar oval şekildedir. Çapları 3 ile 15 metre arasında değişmektedir. Toprak setlerin üstü taşlarla kaplanmıştır. Toprak setlerin içinde ve defin seviyesindeki toprağın altında atların dişleri, kemikleri, kafatasları ve ayak kemikleriyle karşılaşmaktadır²⁰. Mezarlarda at iskeletleriyle karşılaşılması eski Türk inancı gereği Gök-Tanrı ve atalara hayvan kesilmesi geleneğinden kaynaklanmaktaydı²¹. Zira eski Türklerde ölünün arkasından düzenlenen “yuğ” adını verdikleri cenaze törenlerinde ölenin atları, kuyrukları kesilerek kurban edilirdi²². Kadim Bulgarların da kurban hayvanı olarak atları kullandıklarını söylemek mümkündür. En makul kurban olan at iskeletlerine Asya Hunlarına ait Pazırık gibi kurganlarda ve diğer Türk topluluklarına ait mezarlarda sıklıkla rastlanılmaktadır²³. Eski Bulgarlara ait birçok mezarlarda da at iskeletlerine rastlanılmıştır. Nitekim Tuna Bulgarlarına ait Pliska kalesinde yığma toprak şeklinde bulunan mezarda da at iskeleti bulunmuştur²⁴. Ayrıca kadim Tuna Bulgarları atkuyruğunu bayrak olarak bile kullanıyorlardı²⁵. Mezarlarda at kemiklerinin bulunması Bulgarlar da ahret yolculuğuna inanış geleneğini de ortaya koymaktadır²⁶.

¹⁹Samara Luka İdil Nehri'nin büyük ve gökkuşağı benzeri bir kavisidir, uzunluğu 200 metreden fazladır. Yükseklerdeki büyük oynama Jigulevsk dağlarının yapısında keskin bir şekilde ifade edilmiş olup buradaki rakım oynamaları 300 metreyi aşan sınırlarda görülür. Bu dağların tam rakımı 374 metredir. Sert yamaç ve dik kayalar şeklinde İdil Nehri'ne inmektedirler. Jiguli, düzlük Zavolje'den keskin farklılık gösteren kendine özgü dağlık bir alandır, R. G. Fahrutdinov, *Arheologičeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1975, s.43.

²⁰Vasileva, a. g. m., s.227; G. İ. Matveva - A. V. Bogaçev, “Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni”, *İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneşih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jelezniy Vek i Srednevekove*, Moskova, 2000, s.158, Bilindiği üzere eski Türklerde atlar Gök-Tanrı için kurban edilmekteydi. Bu manada G. M. Devletşin'in aktardığına göre Fiofilakt Simokatta Proto-Bulgarların inançlarına ilişkin şöyle demektedir: “Türkler ateşi her şeyin üstünde tutmaktadırlar ve ona derin saygıları vardır. Hava ve suyu da kutsal tutarlar. Yerde marş söylerler, yeri ve göğü yaratan teke (bir ilaha) eğilirler ve onu Tanrı olarak adlandırırlar. Ona at, öküz ve küçükbaş hayvanları kurban ederler”, G. M. Devletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X-Naç. XIII vv.*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1990, s.58.

²¹İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 15. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s.307.

²²İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s.91.

²³Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 5. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s.265-268; V. Beşevliyev, “Proto – Bulgar Dini”, Çev. T. Acaroğlu, *TTK Belleten*, C.IX, Say. 33, 34, 35, 36, 1945, s.245.

²⁴Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.79.

²⁵Beşevliyev, a. g. m., s.223.

²⁶Gening - Halikov, a. g. e., s.24-25; Eski Türklerde (Gök-Türkler) ölümler defnedilirken ceset ölen zatın silahları ve kurban edilen atının külleri ile birlikte gömülür ve onun bu ata binerek

Zira Türklerin mezarlara koydukları atlar inanışlarına göre onları cennete götürecekti. Kadim Bulgarlarda da var olduğu anlaşılan bu inanışın Oğuzlarda da mevcut olduğundan İbn Fadlan bahsetmektedir²⁷.

Novinkovsk kurganlarının toprak setlerinin altında 1'den 12'ye kadar defin bulunmaktadır. Mezarların şekli genellikle dikdörtgendir. Mezarların genişliği ve uzunluğu definin beden yapısı ve büyüklüğüne bağlı olarak değişmektedir. Ancak Novinkovsk II mezarlığında merkezi kurganlardaki defin kamaraları 3,5x2,5 metreye kadar büyük boyutlara ulaşabilmektedir. Mezarların derinliklerinin sosyal statülere göre değiştiği anlaşılmaktadır. Mezarların ezici çoğunluğu tek definlidir sadece Brusyansk II'de bir mezar ve Novinkovsk II mezarlıklarından dördü çift definlidir²⁸.

Brusyansk II mezarlığında definlerin yaklaşık yarısı iskeletleri içermektedir. Kemiklerin çoğu anatomik düzendedir. Mezarların on tanesinde kemikler kırıktır ve küme olarak yığılmışlardır. Aynı sayıda mezarda da kemikler rast gele mezarın dibine saçılmıştır. Novinkovsk II mezarlığında da dört tanesi hariç bütün yetişkin mezarları rahatsız edilmiştir. Bazısının göğüs kafesi bozulmuş bazısının kemikleri çukurun dibine dağıtılmış veya yığılmıştır. Kemiklerin tahrip edilmesi korkudan ölüyü etkisiz hale getirme ritüeli maksadıyla yapılmıştır²⁹.

Definlerin durumunun tespit edilebildiği hallerde kemiklerin sırt üstü şekilde yatırıldıkları anlaşılmıştır. Novinkovsk II mezarlığının %39'unun Brunyansk II mezarlığının da %40'nın başı doğuya yöneltilmiştir. Aynı mezarların kuzey-doğu yönlü olanlarının oranı ise %10 ve %41,9'dur. Brunyansk II mezarlığında mezarların yalnızca %1'nin güney veya güney-doğuya yönlendirildiği gözükmektedir³⁰.

Novinkovsk tipi mezarların %7'sinde iskeletlerin üzerinde güçlü bir ateş tesiri gözlemlenmiştir³¹. At kemiklerine rastlanılmıştır. Mezarların çoğunda defin envanterleri çıkarılmıştır. Bunların %40'ı keramik parçalarıdır. Erkek defin envanterleri arasında silahlar, at koşumu, kemer takımı, süs eşyaları, kaplar v.s. vardır³².

Kadim Bulgarların diğer bir mezarlık tarzı (taş içermeyen) toprak setli kurganlar altındaki çukurlara ölü gömmedir. Bunlar Ulyanovsk

cennete gideceğine inanılırdı, Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli İslami ve İnsani Esasları*, C.1, 10. bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s.56.

²⁷İbn Fazlan, *Seyahâtname*, Önsöz ve Tercüme: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s.40.

²⁸Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.158-160.

²⁹Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.23.

³⁰Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.160.

³¹Eski Bulgarlarda, Savirlerde ve Saltovo mezarlarında ateş kültürüne rastlanılmıştır. Ateş kötü ruhlarla mücadele aracıydı, Davletşin, *a. g. e.*, s.61.

³²Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.24; Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.161.

bölgesindeki Urensk II³³, Şilovsk ve Staromaynsk ile Samara bölgesindeki Brusyansk III mezarlıklarıdır. Bu tip kurganların toprak setleri yuvarlak şekilde planlanmış ve çapları 18-40 metre arasında değişmektedir. Yükseklikleri ise 0,25-3,0 metre arasındadır. Bazı kurganların toprak setleri içerisinde tahta parçaları ve sütunlar tespit edilmiştir. Mezar çukurlarının %80'i dikdörtgen, %20'si ise ovaldir. Kural olarak toprak setler mezar çukurunun üzerini kapatmıştır. Bütün dikdörtgen çukurlar kuzey-güney istikametinde yöneltilmiştir. Çukurların köşeleri at dişleri ve kafatasları da dâhil hayvan kemikleri ve keramik parçalarıyla doldurulmuştur. Kurganların toprak setlerinin altında ikiden fazla defin yoktur. Mezarlardaki kemiklerin birçoğu yağmalama sonucunda tahrip edilmiştir. Kemiklerin etkisiz hale getirilmesi rituelini de gözden kaçırmamak gerekir. Brusyanovsk III mezarlığındaki kurgan definlerinin bir grubunun güneyindeki çıkış seviyesi üzerinde bütün halinde at iskeleti bulunmuştur. Atın kemikleri anatomik düzende durmaktaydı. Mezarın üzeri tomruktan döşeme ile kaplanmıştı. Yarım daire planındaki mezar çukuru 5 metre çapındaydı. Mezar çukuru derinlemesine olarak 0,5 metre ölçüsünde kazılmıştı. Mezarın dibinde tüm döşemeye serilmiş şekilde olduğu anlaşılan bordo renkte kumaş parçaları gözlemlenmektedir. İnsan iskeleti mezarın dibine yığılmıştı. Tam da burada gömü envanterleri bulunmuştur: anfor, at koşum takımı eşyaları (koşum plakaları ve tokaları, gem v.b.), silah örnekleri (mızrak uçları, harman döveni), şamdan ve oyun kemikleri...³⁴. Gömü envanterleri ve tarzı burada defnedilen zatın sosyal statüsüyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Yukarıda anlattığımız kurganda olduğu gibi Bulgarların ölülerini eşyalarla defnetmeleri hususunda Bulgarların torunları olan Kazan Tatarlarının şu atasözü oldukça manidardır: "Ulige de mal kirek, tirige de mal kirek" (ölüye de mal gerek, diriye de mal gerek)³⁵.

Mezarlarda çok sayıda bıçak bulunmuştur. Bıçaklar genellikle cenazenin kemer bölgesinde veya elin sağ tarafında bulunmaktaydı³⁶. Bu da Bulgar savaşçıların silah takımları arasında bıçağın önemli rolünü

³³Urensk II mezarlığı Ortaçağa ait kurganları içermektedir. Üç kurgan açılmıştır. Bunların yükseklikleri 30, 40, 280 cm, çapları 19, 33, ve 39 m'dir. Toprak setlerin altında gediklerce kesilen hendekler tespit edilmiştir. Kurganın içinde 4 hendek 770 x 165 cm ölçüsünde dikdörtgen alanı sınırlandırmıştı. Hendekler at çene kemiği dâhil hayvan kemikleri ile doldurulmuştu. Kurgan altında dağıtılmış olarak 1-2 defin ortaya çıkarılmıştır. Mezarlardan birinin dibinde kömür katmanı, bir başkasının yan kısmının altında inek ve at ayak kemiği ile kafatası bulunmuştur. 2. kurganda bir definin kemikleri dağılmadan korunmuştu, sırt üstü şekilde yatırılmış ve başı kuzey-batı istikametinde yöneltilmişti. Defin başında kap, iri bir hayvanın omurga parçası ve aynı şekilde koyun kafa ve ayak kemikleri duruyordu. Kap ve eşya parçaları diğer definlerde de tespit edilmiştir, E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1992, s.40.

³⁴Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.80-83; Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.162.

³⁵Davletşin, *a. g. e.*, s.65.

³⁶Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.128.

simgelemektedir. Sonuç olarak Novinkovsk mezarlıklarından anlaşıldığı kadarıyla kadim Bulgarlar ölen savaşçıları başları doğuya veya kuzey-doğuya gelecek şekilde sırtüstü uzatarak mezar çukurunun dibine yatırıyorlar ve çeşitli eşyalarla birlikte gömüyorlardı³⁷.

Novinkovsk tipi Bulgar arkeolojik kalıntılarının en yakın benzerleri Kuzey Kafkasya'da da ortaya çıkarılmıştır. 1969 yılında M. G. Magomedov tarafından Güney Dağıstan'da 12 adet kurgan incelenmiştir. Bu kurganlar Şilovsk kurganı ile oldukça benzer yapıdaydı. Mesela kurganların çapları Şilovsk'taki gibi 50 metreydi. Dromoslar kuzey-güney, katakombalar (yer altı mezarları) doğu-batı yönlüydü. Katakombaların tonoz biçiminde kemerli olması ve kömür koyulması gibi özellikleri de Şilovsk kurganlarına benzemektedir³⁸. Ayrıca buradaki definler sırt üstü yatırılmış eller gövde boyunca uzatılmıştır ki, bu tür ölü gömme ritüeli Bulgar-Savirler'e özgüydü. Kuzey Kafkasya'daki Çir-Yurt kurganlarının başka bir özelliği ise Novinkovsk ve Şilovsk kurganları gibi çok sayıda silah ve at koşum takımlarını içermesidir. Ayrıca Çir-Yurt kurganlarında Şilovsk kurganında da bulunduğunu yukarıda ifade ettiğimiz Bizans hükümdarı Herakleios (610-641) ve Herakleios-Konstantin'in tasvirini içeren altın sikkeler bulunmuştur³⁹. Kuzey Kafkasya'daki Verhne-Çiryurt kurganlarındaki kafatasları da kadim Bulgarlara ait Ulu-Tarhan (Bolşe-Tarhan) mezarlığındaki⁴⁰ kafataslarıyla aynı antropolojik özelliklerdedir⁴¹. Sonuç olarak tüm bu benzerlikler Bulgar ve akraba boyların Karadeniz'in kuzeyi

³⁷Vasileva, *a. g. m.*, s.228.

³⁸YA. F. Fedorov - G. O. Fedorov, *Rannie Turki Na Severnom Kavkaze (İstoriko-Etnograficeskie Oçerki)*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova, 1978, s.100.

³⁹Fedorov - Fedorov, *a. g. e.*, s.60-62.

⁴⁰Ulu Tarhan mezarlığı İdil Nehri'nin orta akımının neredeyse merkezinde ve sağ tarafında bulunan Tarhanka Deresi'nin solunda yer almaktadır. Mezarlık A. H. Halikov'un idaresinde 1950 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlıkta 358 adet mezar tespit edilmiştir. Mezarların analizine göre cenazeler genellikle sırt üstü yatırılmışlardır. Mezarlardan 184 tanesi doğu-batı istikametinde geri kalanları ise hafif doğu-kuzey doğu - batı-güney batı (47 adet), doğu-güney doğu - batı-kuzey batı (51 adet), kuzey-güney (8 adet) v.s. yönlendirilerek çoğunun başları batı yönüne gelecek şekilde gömülmüştür. Bu mezarların gömülme tarzları, çıkarılan tüm eşyalar (sikkeler, kap-kacak, çömlek, mücevher, tarım aletleri v.s.) A. H. Halikov ve Gening tarafından detaylı olarak incelenmiş ve Saltovo tipi olarak öz Bulgarlarla ilişkilendirilmiştir. Ulu Tarhan mezarlığının tarihlendirilmesi açısından numizmatik verileri önemlidir. Bu mezarlıkta bulunan sikkelerden biri 30 yıl hüküm süren Sasani Drahma Hosroy II'nin adına (619 yılı) Hamedan para sarayında basılmıştır. Başka bir Harezmi tipi sikke de ise Muhammed yazmakla beraber Halife'nin ismi okunmamaktadır. Ancak VIII. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir sikke ise Abbasi dirhemidir. Bunun da 775-809 yılları arasında ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıca eski eşyaların karşılaştırılarak incelenmesi de bu mezarlıkta gömülen insanların VII-VIII. yüzyıllar arasında Orta İdil'de olduklarını göstermektedir. Tüm bu araştırmalar neticesinde Ulu Tarhan Mezarlığı'nın VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyıllarda Azak Denizi ve Don Nehri civarlarından göç eden Bulgarlara ait olduğu kanıtlanmıştır, bkz.: Gening - Halikov, *a. g. e.*, s.8-66; Kazakov *a. g. e.*, s.33-57.

⁴¹Fedorov - Fedorov, *a. g. e.*, s.59.

ile Kuzey Kafkasya'dan Orta İdil'e göç ettiklerini simgeleyen maddi delillerdir.

NOVINKOVSK TİPİ MEZARLARDAN ÇIKARILAN ENVANTERLER

Eski Türkler ölülerini pek çok eşya, yiyecek ve içecek ile beraber gömerlerdi. Çünkü ölünün bu dünyada kullandığı her şeyin öteki dünyada da işine yarayacağına inanırlardı. Bundan dolayı ölüyle birlikte eşyaları ve atları da gömülürdü⁴². Kadim Bulgarlara ait Novinkovsk kurganları da bu inancı simgeleyen eşyaları içermektedir. Zira kadim Bulgarlar da diğer akraba Türk grupları gibi ölümden sonra gerçek hayata benzer bir şekilde olan ahrete gittiklerine inanıyorlar bu yüzden de cenazelerini yeni hayatlarında da onlara lazım olacağına inandıkları çeşitli eşyalarla birlikte gömüyorlardı⁴³. Bu manda Novinkovsk kurganlarında kemer takımları, çeşitli silahlar, at koşum aletleri, süs eşyaları, gündelik yaşam gereçleri ve keramik kalıntıları bulunmuştur.

Kemer Takımları

Erkek mezarlarında bulunan kemer takımları Ortaçağ dönemi göçebelerinin askeri donanımlarındandı. Çeşitli türde kayışlar yardımıyla ona kılıçlar, meç şeklinde kısa kılıçlar, hançer, okluk gibi silahlar tutturuluyordu. Kemer takım ucu ve tokalar dışında çeşitli türlerde plakalar ve farklı tipte halkalarla süslenen kemer takımlarının niceliği göçebe askeri teşkilatında savaşçının sosyal statüsünü belirliyordu.

Arkeologlar Novinkovsk kurganlarından elde edilen kemer tokalarını şöyle tarif etmektedirler: "*Bulgarlarda kemer garnitürü olarak toka, plaka ve uç ön plandaydı. Kemer tokalar çerçevesinin dikimle bağlanma tarzına göre bütün olarak dökümlü ve mafsallıdır. Çerçveleri oval, önden kalınlaşan ve arkadan çakılmış gibi veya dik açılı-yamuk şekildedir. Çerçevesinin ön yüz kısmı ağızını sabitleyip oturtmak için yataklıdır. Demir çerçevesi tokalar bronz ve gümüş olanlardan farklı olarak dikdörtgen veya yuvarlak şekilde yapılmıştır*"⁴⁴.

Orta İdil'deki kadim Bulgar mezarlarında iki farklı görünümlü kemer ucuna rastlanılmıştır: kemerin çerçevesi içinden geçen ve esas kemerin bitiminde yer alan uçlar; kayışların altına bağlı ve kemerden sarkan şekilde uçlar⁴⁵.

Kemerlere takılan plakalar çeşitli şekillerdedir. Kare, yarı oval ve nal şeklindedir. Bunlardan bazıları preslenmiştir. Çoğunluğu dökmedir ve yarısından fazlası da geometrik şekilli ve yarıktır⁴⁶.

⁴²Jean-Poul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, 2. bs., Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s.64.

⁴³Vasileva, *a. g. m.*, s.227.

⁴⁴Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.162.

⁴⁵Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.84-89.

⁴⁶Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.163-164.

Silahlar

XIX. yüzyılın ünlü Tatar Tarihçisi Ş. Mercani Bulgarların savaşçı kimlikleriyle ilgili olarak şöyle demektedir: “Bulgar halkı yiğit, yürekli, bahadır, savaşçı... bir halktır. Bunun için savaş aletlerini kutsal görürler, saygı duyarlar ve bu vasıfları ile de öğünürler”⁴⁷. Bu saygıdan dolayıdır ki, Eski Bulgarlar erkek ölülerini silahlarla beraber gömüyorlardı. İbn Fadlan da Bulgarların ölülerinin kabirlerine silahlarını koyduklarını haber vermektedir⁴⁸. Üstelik bu silahlar değerli madenlerden yapılmaktaydı. Bundan dolayı eski Bulgar definleri yağmalanmıştır ve arkeolojik kazılarda ancak silah takımlarının mevcut olanları ortaya çıkarılabilmıştır.

Kadim Bulgarlara ait delici-dürtücü silahları Novinkovsk II ve Şilovsk kurganlarında bulunan iki tane kılıç ve meç de denilen Novinkovsk II kurganlarında bulunan bir adet pala temsil etmektedir. Pala düz saplı, düz ve tek ağızlı demirlidir. Genel uzunluğu 86 cm’dir. Kılıçlardan birinin (Novinkovsk II) demiri eşit derecede olarak hafif eğrilmiştir. Kabzası ise keskin kısmına doğru kavislidir. Genel uzunluğu 95 cm’dir. Kılıç kumaş kaplamalı ağaç kın içerisinde bulunmaktadır. Şilovsk kurganından çıkarılan diğer bir kılıç ise 82 cm uzunluğunda keskin kısmı hafif kavisli, kolun bel verdiği yeri 20 milimdir. Kabzası hafiften demir yönüne doğru eğimlidir. Kılıcın ağız düz ve kalıp biçimindedir. Bu kılıç ta demir kılıç askısı kentleriyle kaplanmış ağaç kın içerisinde muhafaza edilmiştir. Kının alt kısmı metal temrenlerle süslenmiştir⁴⁹. Kılıcın kadim Bulgarlar açısından bir savaş silahı olmasının yanı sıra kutsal bir değeri de vardı. Zira kadim Tuna Bulgarlarında bir kimseyi herhangi bir işe yemin ettirerek başlatmak için bir kılıcı ortaya koyup onun üzerine and içirmek âdeti varmış⁵⁰.

Kurganlarda bulunan mızrak uçları dar, ucu baklava dilimi şeklinde eşkenar dörtgen kesitli ve dibine doğru genişleyen şekildedir. Farklı kurganlardan (Brusyansk II ve III, Novinkovsk II) toplanan mızrak uçları oldukça benzer şekildedir⁵¹.

Ok yayları kemik levhadan yapılmış demiri ok çengelli, uçlu ve karmaşık bir yapıda olan Hun tipindeydi⁵². Erken Bulgar mezarlık komplekslerinde bulunan ok uçları hazırlanış malzemelerine göre demirden ve kemikten olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Demir okların uçları üç kenarlı ve çıkıktır. Bazısının ucu tonoz biçiminde kemerlidir. Bir kısmının ucu kule biçimindedir⁵³.

⁴⁷Şehabeddin-i Mercani, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Metni Yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan, AKDYYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2008, s.104.

⁴⁸İbn Fazlan, *a. g. e.*, s.67.

⁴⁹Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.111-113.

⁵⁰Beşevliyev, *a. g. m.*, s.220.

⁵¹Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.113-115; Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.165.

⁵²Hun yayları hakkında bkz.: Ögel, *a. g. e.*, s.103-105.

⁵³Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.116-120.

Novinkovsk II mezarlığındaki kurganlardan birinde birkaç tırpanlı ağız olan ve muhtemelen savunma silahı olarak kullanılan balta bulunmuştur. Brusyansk III kurganlarından birinde harman döveni şeklinde bronzdan yapılmış bir silah bulunmuştur. Aynı silahın demirden olanı Maloryazansk I mezarlığında bulunmuştur⁵⁴.

Tüm bu silah türlerinden kadim Bulgarların demircilik ve maden işleme zanaatında oldukça ileri seviyede oldukları sonucunu çıkarmak mümkündür.

At Teçhizatları

Novinkovsk tipi kurgan ve mezarlarda at koşum takımları dikkat çekmektedir. Bunlar arasında atları yönlendirmek için kullanılan çok sayıda gem (kayış dizgin takımı) bulunmuştur. Kadim Bulgar dizgin takımları hafif gem veya saç bandı ve dizginlerin zıvanasından oluşmaktadır. Kadim Bulgar atlıları demirden iki parçalı hafif gem kullanıyorlardı. Novinkovsk tipi Bulgar dizgin takımlarının tipleri şu şekildeydi: halkasız ve mezmursuz hafif gemli dizgin takımları, halkalı fakat mezmursuz, halkalı ve mezmurlu tipte olanlar...⁵⁵.

Kadim Bulgar üzengileri ise kavisli şekillerdeydi. Üzengiler üst kısımlarının biçimlendirilmesi tarzına göre iki kısma ayrılıyorlardı. Bunlar, üzenginin üst kısmı çekiçlenerek kayış bağlanması için delik açılan geniş kavisli görümlü ve üst kısmı yassılaştırılmış ayrıca orta kısmı kayış bağlanması için dikdörtgen şeklinde delinmiş yatay kavisli görümlüdür. Bunların dışında at koşum takımlarının süslenmesi için kullanılan kemikten yapılmış tokalar ile demir, gümüş ve altından yapılmış plakalara da rastlanılmıştır⁵⁶.

El Aletleri

Novinkovsk tipi kurgan mezarlarda bulunan kadim Bulgarlara ait emek aletleri arasında demirden yapılmış demirci kısıncı, balta, çapa, pulluk parçaları, 10-12 cm uzunluğunda ağaç saplı ve tek ağızlı kırık bıçaklar, demir çubuklar, kare ve dikdörtgen kesimli demir kapsül-iğneler, balık avlamak için kullanılan olta tığları ve şamdan bulunmaktadır⁵⁷. Bu aletler kadim Bulgarların göçebe yaşamlarının yanı sıra tarımla uğraştıklarını ve aynı zamanda da balıkçılıkla da meşgul olduklarını ortaya koyan maddi delillerdir.

⁵⁴Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.115; Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.165.

⁵⁵Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.124-127.

⁵⁶Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.121-128; Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.165.

⁵⁷Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.123-128.

Süs Eşyaları

Altın, gümüş ve bronzdan yapılan küpeler eski Bulgarlar arasında oldukça yaygın olarak kullanılan süs eşyalarındandı. Aşağı kısımları oyuk veya tüm dökümlü bilye, çubukçuk ve boncukla lehimlenmiş oval veya yuvarlak halka şeklinde ortası açık Saltovo⁵⁸ tipi oldukça fazla sayıda küpe kalıntılarına Novinkovsk tipi kurganlarda rastlanılmıştır. Küpelerden başka hepsi bronzdan yapılmış yuvarlak veya yarı yuvarlak kesitli bilezikler; altın ve bronzdan yapılmış halkalı ve yarı yuvarlak kesitli yüzükler, boncuklu gerdanlıklar, oyuklu çingiraklar da Novinkovsk tipi kalıntılarda bulunan eski Bulgar süs eşyalarındandır.

Maloryazansk ve Brusyansk II mezarlarındaki kadın definlerin kafataslarının altında duran iki tane bronz ayna bulunmuştur. Her iki ayna da yuvarlak şekildedir. Aynaların sapının kalın yeri değirmi olarak kapanacak şekilde dairesel bezeklerle süslenmişti. Şelehmet kurgan-toprak mezarlarından birinde de yuvarlak ayna parçası bulunmuştur. Aynalardan başka toplu iğneler ve bronz levhadan yapılmış penslere (cımbız) de rastlanılmıştır⁵⁹. Brusyansk III mezarlığında göçebe soylu birine ait olduğu anlaşılan üçayaklı demir bir şamdan bulunmuştur⁶⁰.

Rojdestvensk III mezarlığında bulunan 9 adet düğme (5 gümüş ve 4 altın düğme) ile Brusyansk II mezarlığında bulunan 3 adet gümüş düğme de süs eşyaları kabilindendi. Bunlar madenin döküm yapılarak preslenmesiyle hazırlanmışlardı⁶¹. Rojdestvensk mezarlığında altın dökümlü yassı şekilli düğmeler bulunmuştur. Brusyansk III mezarlığının 2 numaralı kurganındaki bir definde rozet şeklinde kalıpla preslenerek bezeklenmiş yarı küresel düğmeler bulunmuştur⁶². Tüm bunlar kadim Bulgar zanaatkârlarının yüksek üretim kapasitesini ortaya koymaktadır.

Ulyanovsk bölgesindeki Şilovk köyüne yakın olan mezarlığın kurganlarından birinde oldukça ilgi çekici ve büyük bir ustanın elinden çıktığı belli olan benzersiz şekilde hazırlanmış üzeri resimli kemikten yapılmış levhalar bulunmuştur. Levhalardaki bütün resimleri tasvirleri bakımından üçe ayırabiliriz: 1)İki şefin kozmik mücadelesi, pençelerinin altında iki tavşanın oturduğu iki kanatlı ejderhaların çatışmasının tasviri, 2)İnsanın ve ayının mücadelesi, antilop veya alageyik (sığın)'in kavgası.

⁵⁸Saltovo-Mayatsk kültürü Bulgarların da dâhil oldukları Hazar Kağanlığı hâkimiyetindeki göçebe Türkleri temsil eden arkeolojik kültürdür. Bu kültür VIII-IX. yüzyıllarda Azak yanı ve Don çevresindeki bozkır ve orman-bozkır kuşağında yerleşen ve yarı göçebe olarak yaşayan Bulgarlar tarafından bırakılmıştır. Adı ise Ukrayna'nın Harkov bölgesinde ortaya çıkarılan çok sayıda arkeolojik kalıntıları da kapsayacak şekilde Mayatsk şehri buluntuları ile Saltovo katakomb mezarlıklarından gelmektedir, S. A. Pletneva, "Vostočnoevropeyskie Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X v.: Saltovo-Mayatskaya Kultura", *Arheologiya SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdateslvo Nauka, Moskova, 1981, s.62.

⁵⁹Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.98-104.

⁶⁰Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.166.

⁶¹Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.100.

⁶²Matveeva, Bogaçev, *a. g. m.*, s.166.

3)İnsanların – bozkırlıların (hafif dökümlü elbiseli ve yaylarla) ve ağır silahlı yaya ve atlı askerlerin (örme zırh gömleli, miğferli ve mızraklı) savaşı... Parçalardan birinin üzerinde ise surların arkasında duran ağır silahlı savaşçıların kale muhasarasını içeren tasvir bulunmaktadır⁶³.

Tüm levhalar yüksek sanat örnekleridir ve elbette yerli değillerdir. Türklerde ejderha gökyüzü alanlarının sakini. Yer üzerinde (Altaylıların ve Tuvalıların anlayışına göre) ejderha şahsi mücevherlerle alakalıydı ve onları kişileştiriyordu. Altaylılarda tavşan postu avda başarıyı simgeliyordu ve onu insanlarla iyi ruhlar arasında arabulucu tasviri olarak kullanıyorlardı. Av tasvirinin alageyiği parçalayan ayıyla birlikte işlenmesi ve otçul yırtıcı hayvanın ıstırap sahnesi Sibiryalı halklar tarafından işlenmiştir. Galiba bütün ayı tasvirleri de Türk ve Ugor halklarından kaynaklanmaktadır⁶⁴. Şilovsk levhalarına çok yakın stiliyle kemik levhaya dörtlü koşan süvari tasviri Kuzey Kafkasya'daki kurgan mezarlığı Çiryurt'ta bulunmaktadır⁶⁵. Bu tasvirler Bulgar Türkleri tarafından Orta İdil'e getirilmişti. 1996 yılında Samara bölgesinde Brusyan köyüne yakın erken Bulgar kurganında Şilovsk'takilere benzer kemik levhalar bulunmuştur. Bunların Şilovsk'taki benzerlerinden tek farkı üzerinin bitkisel öğelerle bezelenmiş olmasıdır⁶⁶. Fakat önemli olan tüm bu levhaların benzerlerinin Altay ve Sibiryadaki VII-VIII. yüzyıllara ait Türk mezarlarında ve Doğu Avrupa ile Kuzey Kafkasya'da bulunmasıdır⁶⁷. Bu da İdil'deki kadim Bulgarların Sibiryaya yani Türk kökenini ortaya koyan delillerden biri olmalıdır.

Keramik

Pagan Bulgar mezarlarının karakteristik özelliklerinden biri çok sayıda keramik kalıntılarını içermesidir. Örneğin Tuna Bulgarlarına ait Pliska kalıntılarında ortaya çıkarılan mezarda da çok sayıda keramik kalıntılarına rastlanılmıştır⁶⁸. Tuna Bulgarları gibi onlara akraba kadim Bulgar boylarının Orta İdil'de bıraktıkları Novinkovk tipi mezarlarda da ağaçtan, bronzdan (Osinovsk mezarlığında bulunan bronz bardak), deriden (Osinovsk mezarlığında bulunan deri ağızlı tulum) ve balçıktan yapılmış çömlek-kap kalıntılarına ve parçalarına rastlanılmıştır. Novinkovsk kurganlarında ortaya çıkarılan kadim Bulgar keramik çömlekler hammaddesine göre çömlek ve alçıdan yapılanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çömlekler genellikle yetişkin definlerinde alçı kaplar ise çocuk definlerinde gözlemlenmektedir. Gerek taş salmalı kurganlarda

⁶³Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.26-27.

⁶⁴Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.29-31.

⁶⁵*Arheologiya SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, s.178.

⁶⁶Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.31.

⁶⁷*Arheologiya SSSR*, s.124-127; 163-164.

⁶⁸Fehér, *a. g. e.*, s.79.

(Malaya Ryazan, Brusyansk II, Osinovka) gerekse de toprak setli kurganlarda (Uren II) Saltovo tipi⁶⁹ kulplu veya kulpsuz çömlek testiler bulunmuştur. Testiler gövdesinden boğazına geçerken daralan Saltovo tipi görünümündedir⁷⁰. Testilerin rengi kahverengiye çalmaktadır ve üzerleri yatay oluk şeklinde çiziklerle bezelenmiştir. Kurganlarda az sayıda kâselere de rastlanılmıştır⁷¹.

Çömleklerin hepsi tacıyla birleşiktir. Boyun kısımları geniştir. Çömlek biçimindeki bazı keremikler çömlekçi tezgâhında hazırlanmamıştır. Bunların üzerleri cilalanmamıştır ancak titizlikle tadil edilmiştir. Kalıplanmış olan çoğunlukta ise bitkisel katkılar, şamot bulunmaktadır ve bazen de iri ki, ondan dolayı kabın üzeri yumrulu bir karakter kazanmaktadır. Kapların renk gamması kül rengi ve kahverenginin farklı tonlarındadır. Kırıkların kırılma yüzeyleri daha çok siyahtır. Kapların yarısından fazlasının tacının kenarı parmakla basılarak çukurlanmış ve eğik kakmalarla bezelenmiştir⁷². Kadim Bulgar çömlek tipi kaplarının en yakın benzerleri Ulu-Tarhan ve Kaybelsk gibi İdil Bulgar kalıntıları arasında ve Saltovo-Mayatsk kültürü kalıntılarında bulunmaktadır⁷³.

Burada kısaca gömülme tarzlarını ve envanterlerini incelediğimiz kuyulu kurganların Sibiryâ ve Altay kökenli Türk, daha ziyade de erken Bulgar nüfusuna ait olduğunu şunlarla kanıtlanmak mümkündür: "1)Mezarlarda kadim yüzeyde ve de kuyularda at kemikleri, 2)Merkez mezarlarda köşelerin dökme-doldurulması, 3)Çoğunlukla kuyu kazılarak defnedilmesi, 4)Erken dönem Bulgar kapları ile karşılaştırılabilen Saltovo kapları..."⁷⁴.

Novinkovsk tipi kalıntıların benzerlerinin Altay bölgesinde de bulunduğu altını çizmek gerekmektedir⁷⁵. Zira Altay bölgesinde de taş doldurmalı kurganlar mevcut olup, bunların altında da başı doğuya bakan savaşılar gömülmüştür. Bu komplekslerin tarihi V. A. Mogilnikov'un ifadesine göre VI-VII. yüzyıllar I. Gök-Türk Kağanlığı'nın devri olarak tespit edilmektedir. Zira Altay'daki Kudırğa mezarlığındaki kurganda 575-577 yıllarına ait madeni paralar bulunmuştur⁷⁶.

⁶⁹R. Bagautdinov ve F. Huzin'e göre Novinkovsk tipi mezarların yalnızca kuzey yönelimli olanlarında Saltovo tipi kaplar bulunmaktadır ki, böylece bu mezarlar VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyıllara dayanmaktadır, Bagautdinov - Huzin, *a. g. m.*, s.116-117.

⁷⁰Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.139-143.

⁷¹Matveeva - Bogaçev, *a. g. m.*, s.166-168.

⁷²Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.143.

⁷³Gening - Halikov, *a. g. e.*, s.31-43.

⁷⁴Bagautdinov - Huzin, *a. g. m.*, s.117.

⁷⁵Bagautdinov vd., *a. g. e.*, s.170.

⁷⁶V. A. Mogilnikov, "Sibirskie Drevnosti VI-X vv.: Tyurki", *Arheologiya SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, s.32.

SONUÇ

Sonuç olarak yukarıda kısaca envanterlerini tarif ettiğimiz VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar olan zaman sürecinde Bulgar göçbelerince bırakıldığı araştırmacılarca ifade edilen kurgan-mezarlarına dayanarak Bulgar göçbelerinin Orta İdil bölgesine ilk olarak Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasıyla birlikte geldiklerini söylemek mümkündür. Böylece bölgenin daha geniş bir şekilde Türkleşmesi dönemi de başlıyordu.

Bulgarlar Samara bölgesine geldikten sonra bir süre daha yarı göçebe olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Bu yüzden uzun süreli kalıcı yerleşimler bırakmamışlardır. Tam da bu sebepten dolayı Bulgarların VII-VIII. yüzyıllardaki tarihlerini öğrenmek hususunda ana kaynaklar kurgan mezarlıklardır.

KAYNAKÇA

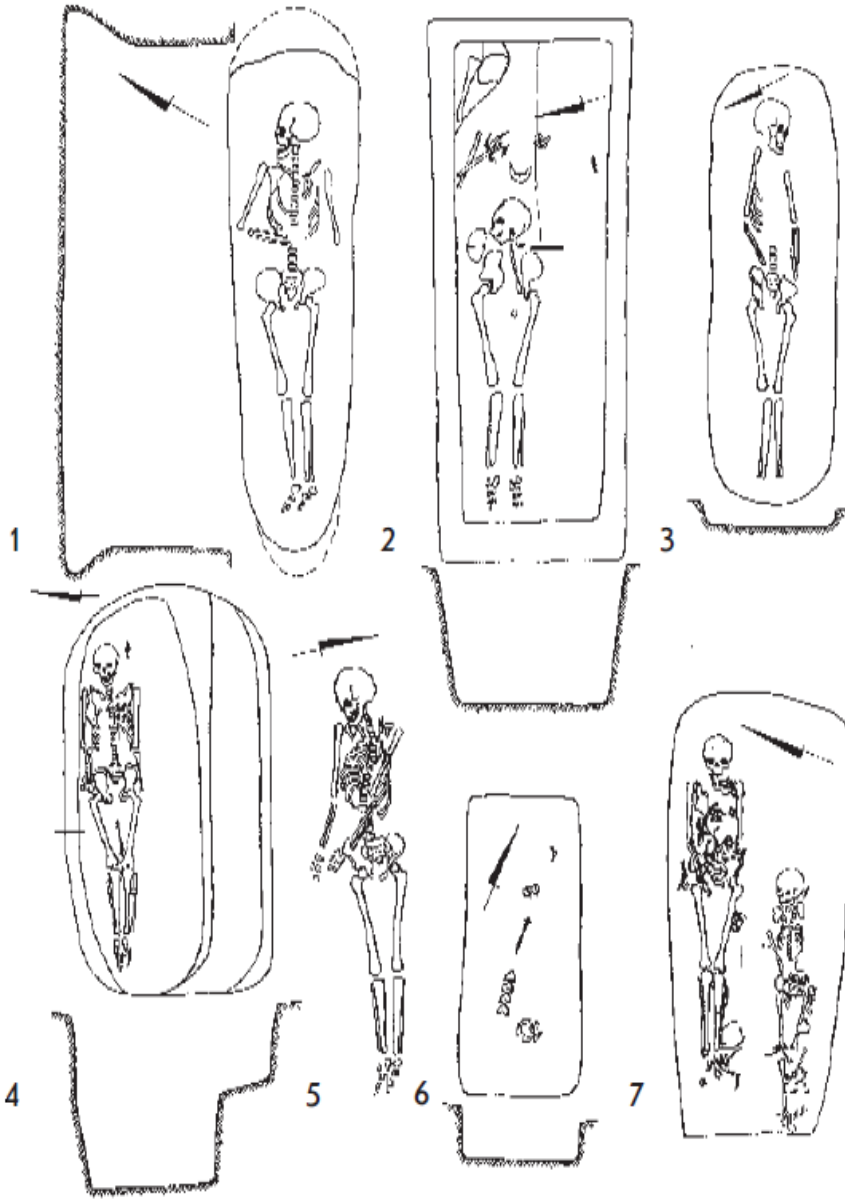
- AHMETBEYOĞLU, Ali, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, Say. XIII, Bahar 2007, s.35-42.
- Arheologiya SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1981.
- ARTAMANOV, M. İ., *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (Çev. D. Ahsen Batur), 2. bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- BAGAUDİNOV, R. S. - BOGAÇEV, A. V. - ZUBOV, S. E., *Prabolgarı Na Sredney Volge (U İstokov İstorii Tatar Volgo-Kamya)*, Samara 1998.
- BAGAUDİNOV, Rıza - HUZİN, Fayaz, "Rannie Bulgarı Na Sredney Volge", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan 2006, s.116-123.
- BEŞEVİLİYEV, V., "Proto - Bulgar Dini", (Çev. T. Acaroğlu), *TTK Belleten*, C.IX, Sayı: 33, 34, 35, 1945, s.213-261.
- DAVLETŞİN, G. M., *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X - Naç. XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan 1990.
- GENİNG, V. F. - HALIKOV, A. H., *Rannie Bolgarı Na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1964.
- FAHRUTDİNOV, R. G., *Arheologičeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, Tatknigoizdat, Kazan 1975.
- FEDOROV, YA. A. - FEDOROV, G. S., *Rannie Tyurki Na Severnom Kavkaze*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta., Moskova 1978.
- FEHER, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- GOLDEN, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, (Çev. Egemen Çağrı Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- HUZİN, F. Ş., *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X - Naçalo XIII Vekov)*, İzdatelstvo Fest, Kazan 1997.

- İBN FAZLAN, *Seyahâtname*, Önsöz ve Tercüme: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- İstoriya Tatarskoy ASSR*, Tatknigoizdat, Kazan 1973.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- , *Türk Milli Kültürü*, 15. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.
- KARATAY, Osman, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orta Öncesi Dönem-", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 3, Güz 2004, s.1-70.
- KAZAKOV, E. P., *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1992.
- MANGALTEPE, İsmail, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhararası", *Karadeniz Araştırmaları*, Say. X, Yaz 2006, s.1-24.
- MATVEEVA, G. İ., *Mogilniki Rannih Bolgar Na Samarskoy Luke*, İzdatelstvo Samarskiy Universitet, Samara 1997.
- MATVEEVA, G. İ. – BOGAÇEV, A. V., "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneysih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jelezny Vek i Srednevekove*, Moskova 2000, s.155-188.
- MERCANİ, Şehabeddin-i, *Müsteşâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Metni Yay. E. N. Hayrulın, Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan, AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
- MOĞİLNİKOV, V. A., "Sibirskie Drevnosti VI-X vv.: Tyurki", *Arheologiya SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1981, s.29-43.
- MUHAMEDYAROV, Ş. F., *Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etničeskoj İstorii Tatarskoy Narodnosti*, Moskova 1968.
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- PLETNEVA, S. A., "Vostočnoevropeyskie Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X v.: Saltovo-Mayatskaya Kultura", *Arheologiya SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1981, s.62-75.
- RAŞEV, Raşo, "Velikaya Bolgariya", *İstoriya Tatar S Drevneysih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan 2006, s. 36-47.
- ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, 2. bs., Kabalca Yayınevi, İstanbul 2006.
- RUD, N. M., "Antropologičeskie İssledovaniya Srednevekovogo Naseleniya İz Novinkovskogo Kurgannogo Mogilnika", *Arheologičeskie İssledovaniya v Srednem Povoljye*, Samara 1987, s.136-154.
- SMİRNOV, A. P., *Voljskie Bulgarı*, Vıpusk XIX, Trudı GİM., Moskova 1951.
- TAGİROV, İ. R., "İdil Bulgarları", (Çev. İlyas Kamalov), *Avrasya Fatih Tatarlar*, Haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s.35-62.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler I*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli İslami ve İnsani Esasları*, C.I, 10. bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.
- VASİLEVA, İ. N., "Srednevekove: Period Obreteniya Rodını Bolgarami. Voljskaya Bolgariya, Zolotaya Orda (VII-XV vv.)", *Sergievskiy Rayon. Drevnost i Srednevekove. Arheologičeskie Oçerki*, Samara 1997, s.217-250.
- ZIMONYI, İstván, *The Origins of The Volga Bulgars*, Szeged 1990.

EKLER

1. MEZAR PLANLARI*

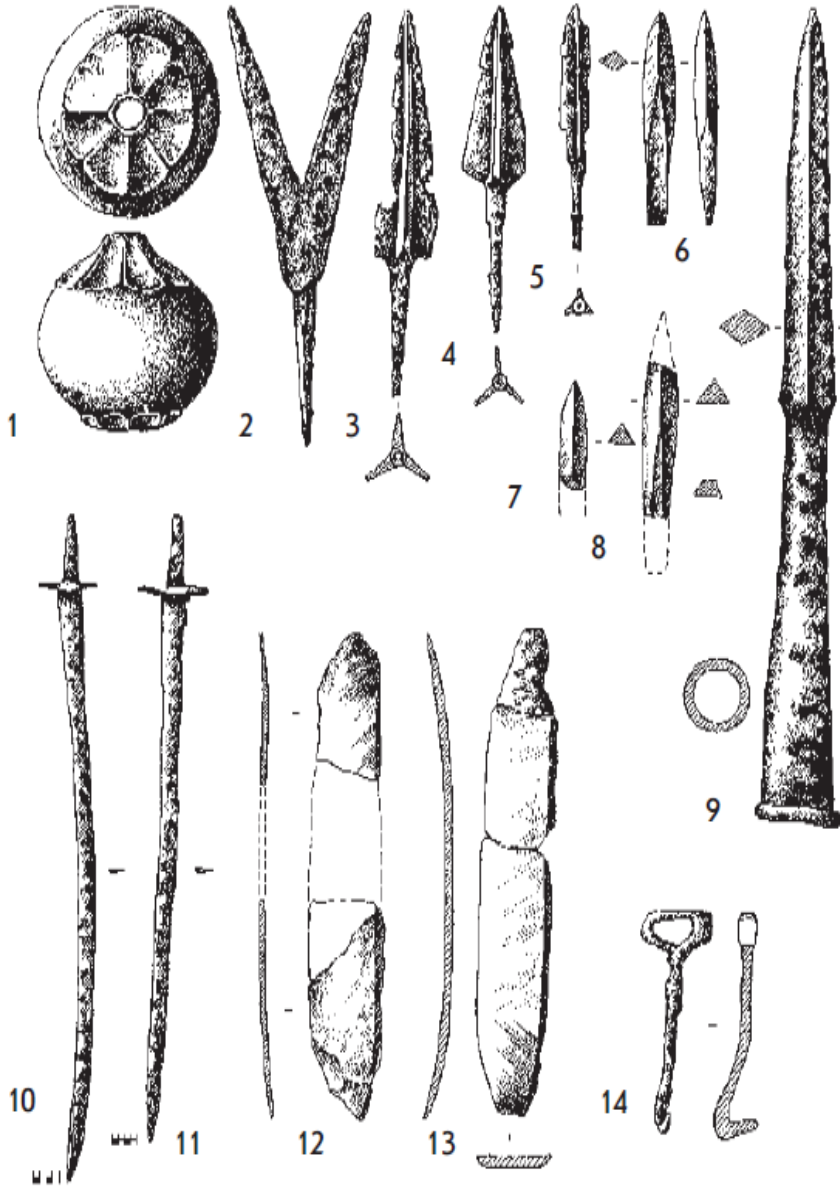
* G. İ. Matveva - A. V. Bogaçev, "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jelezny Vek i Srednevekove*, Moskova, 2000, s.175'ten alınmıştır.

2. BRUSYANSK III KURGANLARINDA BULUNAN AT KEMİKLERİ*

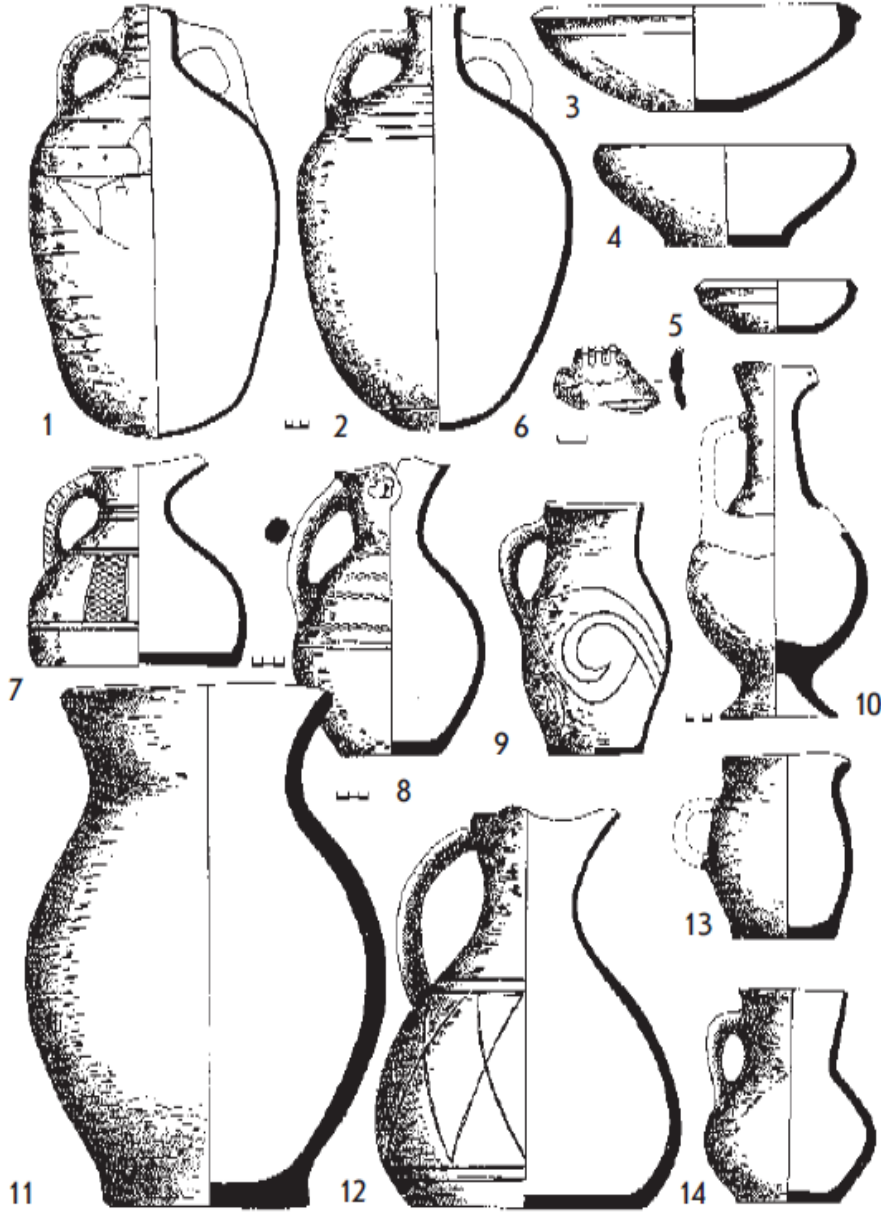
*G. İ. Matveva - A. V. Bogaçev, "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jelezny Vek i Srednevekove*, Moskova, 2000, s.177'den alınmıştır.

3. SİLAHLAR*

*G. İ. Matveva - A. V. Bogaçev, "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jelezny Vek i Srednevekovye*, Moskova, 2000, s.179'dan alınmıştır.

4. KERAMİKLER*

*G. İ. Matveva - A. V. Bogaçev, "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney. Ranniy Jelezny Vek i Srednevekove*, Moskova, 2000, s.186'dan alınmıştır.